

כתב יד פירוש המשניות

הוכחות שכתב היד פירוש המשנה הנחשב כת"י רמב"ם אינו כתב ידו

הקדמה

כתב יד פירוש המשנה הנדון, כולל:

א. סדר זרעים בכ"י הונטינגטון 117, באוקספורד.

ב. סדרים מועד ונשים מאוסף ר' דוד ששון.

ג. סדרים נזיקין וקדשים בכ"י פוקוק 295 באוקספורד.

בהמשך יכונה כל האוסף הני"ל ע"ש הרב דוד ששון זצ"ל, כת"י ששון.

מדוע חשוב כל כך להוכיח שכת"י ששון אינו כת"י רמב"ם? כי יתברר בהמשך שהאמונה שכת"י ששון הוא כת"י רמב"ם, הקנתה לו סמכות רבה וכתוצאה מאמונה זו הוגה משנה תורה לפי מקומות משובשים בכת"י ושובשו הלכות והשקפות. מצטבר חומר רב המוכיח שכת"י זה לוקה בשיבושים רבים שלא יתכן ליחסם לרמב"ם.

על מה התבססה ההחלטה שכ"י ששון הוא כ"י רמב"ם? על חוות דעת מומחים לכתב יד, ומה אמינות חוות דעת אלה? מ. לוצקי, המומחה הנודע לכתב ידו של הרמב"ם, הודה בחשיבותו של כת"י ששון, אך לדעתו:

"רק חלק מן ההערות והתיקונים הוא מעצם ידי המחבר, אבל גוף הספר נכתב, אפשר תחת השגחתו, ע"י סופר אחר. ואפשר שהסופר היה אחד מבני משפחתו או מתלמידיו המקורבים, כי הכתב דומה קצת לכתבו של הרמב"ם". (התקופה, ל-לא, עמ' 683, ע"ס כ"י הונטינגטון וכ"י ששון 72-73 בלבד).

אולם יש אומרים שחזר בו והגיע למסקנה שמדובר בכת"י רמב"ם. גם פרופ' י. בלאו סבור היה שאין כת"י ששון, כת"י רמב"ם, אך כיום **אינו בטוח**, ודעתו שגם אם אין זה כתב יד רמב"ם, הרי זה כת"י שהשתמש בו, וההערות בגליון והתיקונים הם פרי עטו של רמב"ם.

הקביעה של מ. לוצקי שכת"י ששון אינו כת"י רמב"ם, הסברה שחזר בו, דעת פר' בלאו שכת"י ששון אינו כת"י רמב"ם, והספק התעורר בו לגבי דעה זו, כל אלה הינם מדד **לחוסר מהימנות הקביעה שכת"י אחד זהה לכת"י אחר**. ואכן הרבה יותר אמין והגיוני **לשלול** שכת"י מסויים הוא כתב יד רמב"ם לפי תוכן כת"י, אם ניתן להוכיח שקטעים רבים בכת"י זה, לא יתכן שנכתבו על ידי רמב"ם.

טבעי ומובן שיחולו בכתבים עתיקים שנויים מקריים במהלך העתקות חוזרות. אפילו בנוסח התורה יש הבדלים בין ספרדים לאשכנזים ולתימנים, בכתבי של מספר תיבות, וכך כתב רב חיים העליר בהקדמה לספר המצוות של רמב"ם (בהוצאתו):

כמקרה הספרים בימים מקדם, שהעתיקים עפ"י רוב סופרים, שהיו אמני הכתב, והתורה לא היתה אומנותם כלל, ובשביל זה "גרמו רעה לעולם" (לשון הרדב"ז ח"ב בלשונות הרמב"ם סי' ר"ג), כי בבלי דעת גרעו והוסיפו, השמיטו והחליפו, גם הכניסו לפנים הספר הגהות שהיו כתובות מבחוץ (ע"י ב"י יו"ד ב"י כ"ח וסי' ל"ג) גם מתוך שהיו כתבי יד, נמחו וטושטשו מרוב שמוש, ויש שעייזו נקרעו שורות ודפים...

גם רמב"ם ייחס שגיאות חשובות או הגיון שמצא בתלמוד או בדברי הגאונים לטעויות סופרים וכך כתב בהלכות לווה ומלוה טו, ב:

יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן שהאומר לחבירו אל תפרעני אלא בעדים ואמר לו פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים, אינו נאמן. **וטעות סופרים היא ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים**, וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן. והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על גוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה. ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו ובשתייהן כתוב ואם אמר פרעתי בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים נאמן, ומפני טעות זו שאירע למקצת הספרים הורו מקצת גאונים שאם אמר לו אל תפרעני אלא בפני פלוני ופלוני ופרעו בפני אחרים שאינו נאמן אף על פי שהביא עדים שפרעו בפניהם

וגם זו טעות גדולה. והדין האמת שאם באו עדים שפרעו בפניהם נפטר ואין מקום חשש... ועוד, **דברים של דעת הן**; וכי מה היה לו לעשות--אמר לו אל תפרעני אלא בעדים, פרעו בעדים: וכי יש לו לאסור את העדים בבית הסוהר כל ימיהם, שלא ילכו; ועוד, אם מתו, מה יעשה--נמצא זה פורע פעם אחר פעם לעולם, עד שיביא עדים. אם כן נעשת עדות זו עדות בשטר, ונמצא זה, כיון שאמר לו אל תפרעני אלא בעדים, נעשת מלווה בשטר; ואין מי שעלה זה על לבו.

רמב"ם מדגיש שלמרות שהנוסח שהיה לפניו היה כל כך בלתי הגיוני ש'אין מי שעלה זה על ליבוי', היו רבנים שהורו על פי אותו נוסח בלתי הגיוני.

כיצד לתקן את המעוות? רב חיים העליר המליץ בהקדמתו הנ"ל על גישת רמב"ם הנ"ל.

בשימנו לבנו לתקן את המעוות ולאוקמא גירסתא בסיעתא דשמיא, אמרנו לחזור אחרי כתבי יד ישנים...כי רק זאת הדרך האחת הנכונה המביאה אל המטרה להסיר כל מכשול מדרך הספרים הראשונים ולמצא את האמת...

ואכן מצא רמב"ם אישור לדעתו שהיתה טעות סופרים בתלמוד שהיה לפניו, אך מה היה רמב"ם עושה לו לא מצא יתלמוד ישן ובו נוסח נכון? את זאת נלמד מדבריו בהלכות מעשר שני ט, יג, [יב]:

נטע הנטיעה מראש חודש עד חמישה עשר יום בשבט--מונה לה שלוש שנים מיום ליום לעורלה, ומיום ליום לרבעי. **וראיתי לגאונים דברים בחשבון עורלה ורבעי--אין ראוי להאריך ולהשיב עליהן, וודאי טעות סופרים הן; והאמת כבר ביארנו דרכה.**

וכיוון שמדובר בטעות חישוב, אין אפילו הכרח לחפש נוסחאות ישנות. אך גם כשמצא רמב"ם נוסח בלתי הגיוני בדברי חכם גדול, שאינו טעות חישוב ברורה, נהג רמב"ם ליחסה לטעות סופר. למשל במורה נבוכים ח"א פרק מח', כשדן בסטיה משיטת אונקלוס בתרגום התורה, כך כתב:

כאשר עיינתי בכתבי-היד של התרגום אשר מצאתי, עם מה ששמעתי בעת ההוראה, מצאתי שהוא, כאשר מצא הראיה קשורה במעשה עושק או היזק וחמס, הוא מפרש אותה **גלי קדם ה'**. אין ספק **שחזא** באותה לשון מציין את ההשגה ואת אישור הדבר המושג כפי שהושג. לכן במצאו את הראיה מתייחסת למעשה עושק אינו אומר: **וחזא אלא: וגלי קדם ה'...**

ומנה רמב"ם תשעה מקומות בהם כתב אונקלוס 'גלי קדם ה' במקום 'וחזא', וכתב:

כל זה עקבי ומתחשב (בפסוק): **והביט אל עמל לא תוכל** (חבקוק א, 13). ולכן כל **שעבוד** או כל עבירה הוא מתרגם: **גלי קדמוהי או: גלי קדמי**. אך פרוש יפה ומועיל זה, שאין בו ספק נפגם לי בשלושה מקומות, שלפי היקש זה היה ראוי שיבאר אותם [במלים]: **וגלי קדם ה'**; אך ב(כמה) כתבי-יד אנו מוצאים **וחזא ה'**.

ופירט את שלושת המקומות והמשך:

הסביר ביותר בעיני שזאת טעות שנפלה בכתבי-היד, שהרי אין בידינו כתב-ידו של אונקלוס, שנאמר שמה יש לו פרוש לכך.

מדוע קבע רמב"ם שסביר ביותר שזו טעות סופר ולא טעות של אונקלוס? ודאי שלא רק אונקלוס אלא כל אדם, יכול לטעות. על כך כתב רמב"ם בתשובה לשאלה לגבי חיוב מלאכה שאינה צריכה לגופה, כך:

...ואני יודע שמחלת הכל אחת, חולי כללי, הוא שכל מי שמוצא דבר מדברי על כללים או פרטים שונה מדברי אחד הגאונים או המפרשים חושב שאני טועה. ואמנם **מודה אני שלא רחוק הדבר שאטעה ויעלם ממני עיון או נוסח ואין זה דבר גדול.**

ואני שמח שכך בודקים אחרי ומי שעושה כן ראוי לשכר ולתודה, כי או שהוא מכוון אל האמת בבקורתו ואפיק אני תועלת מתוך כך, או שהוא שוגה ויפיק הוא תועלת וזולתו. (ספר היובל לדר' ב. מ. לוינ' עמ' לו ומובאת בסוף ספר זמנים ד בהוצאת רמב"ם לעם, מוסד הרב קוק)

אך למרות שכל אדם יכול לטעות, **הסיכוי לטעות תלוי בכישורי האיש ובאחריותו למה שהוא אומר או כותב**. רמב"ם היה גאון אדיר לא רק בדורו, אלא שמימות חז"ל ועד ימינו לא קם כמותו, ראה מעט על כך בפרק הראשון, בסדרה 'במה ראוי להאמין'.

אנשים כמו אונקלוס ורמב"ם היו אחראים לדבריהם וביחוד למה שכתבו. רמב"ם בדק את כתביו וחזר עליהם פעמים רבות מאד, כמפורש באיגרתו:

יוממה שראוי שתדעהו שהאדם אין ראוי לו לדבר ולדרוש באזני העם, עד שיחזור מה שרצונו לדבר פעם ושתיים ושלש וארבע וישנה אותו היטב, ואח"כ ידבר, וכך אמרו ע"ה והביאו ראיה מלשון הכתוב: אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה, ואח"כ ויאמר לאדם, זה נאמר על מה שצריך אדם לדבר בפיו. אבל מה שיחוק האדם בדיו ויכתבהו על הספר ראוי לו שיחזרהו אלף פעמים אלו יתכן זה. (תשובות רמב"ם לייפציג ח"ב עמ' יב).

רמב"ם העריך מאד את אונקלוס והסתמך על תרגומו במקומות שפירש פסוקים שמשמעותם עמוקה מאד. לכן הסכימו שאונקלוס טעה קטן לאין ערוך מהסכימו שהסופר המעתיק טעה! מכאן שכשמוצאים טעות בכתבי אדם גדול, כמו אונקלוס או רמב"ם, הסיכוי שהטעות נעשתה ע"י אחד המעתיקים גדול, לאין ערוך, מהסיכוי שהטעות היא של המחבר. לכן לא הגיוני לייחס לרמב"ם אפילו שגיאה בודדת, קל וחומר שאין לייחס לו את כת"י ששון, שבו יש **טעויות חשבון והגיון** כללי ו/או הלכתי, חיסורים ותוספות, שברור שיש לייחסם למעתיקים ו/או לימגיהם'.

וכך נהג רמב"ם לגבי מה שנראה לו טעות בתרגום אונקלוס. הוא הסתמך על הגיונו וסמכותו של אונקלוס **וטרם מצא לכך אישור במקורות**, הניח רמב"ם שהסטיה משיטת תרגום אונקלוס, היא טעות סופרים וכי יש לנסות למצא אישור לכך בכתובים, אולם כל עוד לא נמצא כ"י **אונקלוס עצמו**, שיאשר שהחריגות משיטת תרגומו אינן טעות, אלא הן כוונת אונקלוס, ראה רמב"ם בחריגות אלה 'טעויות שחדרו להעתקות'.

וסיכום:

ראוי לחקור היטב כדי **לאמת** (בתרגום פינס **לתקן'**) את הנוסחים בעניין זה.

הקטעים לקוחים מתרגומו של מיכאל שורץ למורה נבוכים א,מח, בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ז. ומיכאל שורץ מוסיף הערה מאירה (מס. 16):

גם בתרגום אונקלוס כפי שהוא בידינו אנו קוראים **חזא** בשלושת הפסוקים האלה, **אבל שפרבר מביא לגבי שנים מהם** (בראשית ו,5; שם כט,13) **גרסת כ"י "גלי קדם ה"'**. תורה שלמה רושם גירסה כזאת רק בבראשית ו,5 (מבין שלושת הפסוקים).

יש במציאת גירסאות אלה אישור לנכונות הדעה שטעות הגיונית בכתבי אנשים גדולים ואחרים אין ליחס להם, אלא לטעות סופר.

והרי טעות חשבון פשוטה בכת"י ששון. בפירוש משנה ז בפרק ב במסכת עורלה, נאמר:

והואיל והזכרתי אחד מששים הריני מזכיר את האסמכתא שעליה הסמיכו דין זה, והוא מה שאמר יתעלה באיל נזיר 'ולקח הכהן את הזרוע בשלה וכו' ואמרו שעצם הזרוע ובשרו חלק מששים **מכל** הכבש בשרו ועצמותיו, והרי נתבשל הכל בכלי אחד ואעפ"כ לא אסר הזרוע את שאר האיל, אלא נאכל לבעלים.

לפי נוסח זה הזרוע היא חלק מ-60 **מכל** הכבש אולם לדעת חכמים (חולין צח וברש"י) הזרוע היא חלק מ-60 **משאר** האיל, ומכאן למדו שחלק אחד איסור תורה שנתבשל עם 60 חלקי היתר, לא אסרם. וכך פסק רמב"ם בהלכות מאכלות אסורות:

ומניין סמכו חכמים על שיעור שישים: שהרי המורם מאיל נזיר, והוא הזרוע, אחד משישים **משאר** האיל; והיא מתבשלת עימו ואינה אוסרת אותו, שנאמר "ולקח הכהן את הזרוע בשלה, מן האיל" (במדבר ו, יט). (פרק טו הלכה יט [כא])

בפירוש המיוחס לרמב"ם, למשנה ז בפרק ב בעורלה, נאמר שעצם הזרוע ובשרו, הם חלק משישים **מכל** הכבש ולא **משאר** הכבש. ברור שזו לא דעת חז"ל ולא דעת רמב"ם, אלא טעות פשוטה של מעתיק הפירוש שלא הבחין בהבדל החשבון בין 'מכל' ל'משאר'. וכיוון שהנוסח 'מכל הכבש', **בפירוש המשנה בכת"י ששון, שגוי!** ואין ליחס לרמב"ם שגיאה זו, ברור שהקטע 'מכל הכבש', **אינו כתב יד רמב"ם, אלא כת"י המעתיק שגה.**

טעות חשבון זו שבכת"י ששון נמצאת בכל נוסחי פירוש רמב"ם למשנה הידועים היום.

כשרמב"ם מצא טעות הגיונית בתלמוד, חיפש ומצא שתי מגילות עתיקות של תלמוד בהן היה הנוסח הגיוני. אולם כשלא מצא מקור אמין לתרגום אונקלוס, התייחס למה שנראה לו בלתי הולם את דרך כתיבת אונקלוס, כאל טעות סופר, כי לא הגיוני ליחס לאדם כמו אונקלוס חוסר עקביות. וזאת למרות שאי אפשר היה להיות בטוח לגמרי, מה היה צריך להיות הנוסח המקורי של אונקלוס. אבל במקרה של טעות חשבון, ברור מה היה צריך להיות הנוסח המקורי. לכן, למרות שאין בידינו אף עותק נוסח פירוש המשנה המיוחס לרמב"ם, בו לא נמצאת טעות חשבון זו, יש להגיה כל מקום שגוי לפי תוצאת החישוב.

וברור שקטע כתי"י ששון שבו נמצאת טעות חשבון זו, אינו כתב יד רמב"ם, וכאלה יש רבים כפי שנראה בהמשך.

במקרה זה לא 'הוגה' משנה תורה לפי הטעות בכתי"י ששון, אבל בפרקים הבאים יוצגו מקרים שבהם 'הוגה' נוסח משנה תורה לפי נוסח משובש בכתי"י ששון.